

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«Κρίση. **1.** διανοητική ενέργεια που προσδιορίζει τις σχέσεις ανάμεσα στις έννοιες, συγκρίνει και ξεχωρίζει τις διαφορές **2.** Αξιολόγηση πράξεων ή καταστάσεων **3.** Περίοδος ανωμαλίας με δυσχέρειες και κινδύνους»

Κείμενα κρίσης. Κείμενα –γραπτά– της εποχής της κρίσης. Αλλά και κείμενες αξιολογήσεις. Και οι δύο λέξεις, λοιπόν («κείμενα» και «κρίση»), με τη διπλή σημασία τους.

Η ελληνική κοινωνία βιώνει σήμερα μια οδυνηρή μετάβαση. Η έκβαση αυτής της μετάβασης, όπως και όλων των μεταβάσεων άλλωστε, είναι αβέβαιη· το προς τα πού θα πάμε και το πού θα φτάσουμε τελικά δεν είναι αποτέλεσμα φυσικών μεταβολών και καταστροφών, αλλά κοινωνικών υποθέσεων, η διάγνωση ή η επαλήθευση των οποίων εισάγει στην Ιστορία τον παράγοντα της ανθρώπινης βούλησης. Αυτό είναι το πεδίο όπου παλεύουμε. Εξάλλου, η κρίση την οποία ζούμε οξύνει την κρίση μας, τη δυνατότητα δηλαδή να αξιολογούμε, να ιεραρχούμε και να ασκούμε (αυτο)κριτική. Η κρίση, ταυτόχρονα, αμβλύνει τη δεξιότητά μας να αξιολογούμε τα πράγματα ψύχραιμα, εισάγοντας πάθη σε μια κυρίαρχη αντίληψη που ως πρόσφατα φανταζόταν την πολιτική σαν μια στεγνή διαχείριση. Η μετα-πολιτική συναίνεση των προηγούμενων ετών εξατμίστηκε στην κρίση. Η ελληνική πολιτική κοινότητα σήμερα δοκιμάζεται από μια ισχυρή πόλωση, κα-

τάσταση στην οποία κανείς πολίτης δεν μπορεί να αξιώνει ουδετερότητα. Από την άλλη, όμως, την ίδια στιγμή που η ουδετερότητα είναι ανοίκεια, η στράτευση τυφλώνει δοκιμάζοντας τις αυτοκριτικές αντοχές των πολιτικών υποκειμένων, συλλογικών και ατομικών.

Φυσικά, κανείς δεν είναι υπεράνω του θυμικού που προκαλεί η θεωρητική και ιδεολογική στοίχιση. Ωστόσο, όσο ζητούμενο είναι ένα έντιμο πάθος, χωρίς το οποίο η πολιτική αποστεώνεται, άλλο τόσο ζητούμενη είναι, πάντοτε, και η δυνατότητα μιας καλώς νοούμενης αποστασιοποίησης που δεν στοχεύει στην ουδετερότητα και τον ιδεολογικό αφοπλισμό. Χωρίς αυτήν, το πολιτικό μυαλό θολώνει. Αναφέρομαι σε μια αποστασιοποίηση που την αντιλαμβάνομαι ως άσκηση πραγματικής λήψης αποστάσεων από το βίωμα της στράτευσης και τις συναισθηματικές αντιδράσεις που προκαλεί ο αντίπαλος. Γενικώς, θα έλεγα πως πολιτική με συναίσθημα είναι, ως ένα βαθμό, θεμιτή. Μετά όμως από ένα σημείο, το συναίσθημα από πυξίδα γίνεται βαρίδι και δεν βοηθά σε κρίσιμες αποφάσεις. Επομένως, η εκλογίκευση του πάθους είναι ένα διαρκές ζητούμενο, που θα μας επιτρέψει να δούμε πώς πραγματικά αποδίδουμε. Αυτή η άσκηση δύσκολα γίνεται στην εξουσία και, για το λόγο τούτο, όσο νωρίτερα εθιστούμε στην αναμέτρηση με τον κακό εαυτό μας τόσο καλύτερα. Πάντως, αν, από τη μία, η συναισθηματική υπερφόρτιση δεν είναι επιθυμητή γιατί μας τυφλώνει, από την άλλη, η στεγνή αποϊδεολογικοποιημένη (μετα)πολιτική διαχείριση μας αποστεώνει. Ουσιαστικά, καταργεί την πολιτική με αξίες και αναζητήσεις. Αυτό, κατά την άποψή μου, χρεώνονται οι διάφορες παραλλαγές του πολιτικού Κέντρου –από την Κεντροαριστερά ως την Κεντροδεξιά–, και μάλιστα αρκετά πριν από την κρίση. Απλώς η κρίση ανέδειξε το ζήτημα πανηγυρικά, οδηγώντας το στα άκρα του.

Μεταξύ λοιπόν του νεοφιλελεύθερου ασκητισμού της λιτότη-

τας στον οποίο με οδυνηρή ευλάβεια μπήκαμε τα τελευταία χρόνια και της (εξίσου νεοφιλελεύθερης) ευδαιμονίας της κατανάλωσης που για αρκετούς –όχι όλους βέβαια– κυριαρχούσε μέχρι πριν από λίγο καιρό, νομίζω ότι υπάρχει δρόμος που με ευθύνη και αποφασιστικότητα καλούμαστε να χαράξουμε. Δεν είναι φυσικά τυχαίο ότι μερικοί από εκείνους που διακονούσαν το ασύστολο καταναλωτικό πνεύμα του καπιταλισμού τώρα έχουν αναλάβει το ρόλο του ηθικολόγου πάστορα που θεραπεύει το άρρωστο ελληνικό σώμα, τιμωρώντας έτσι τον απείθαρχο μαθητή του ευρωπαϊκού Νότου.

Είναι λοιπόν ώρα για κριτική. Μόνον έτσι έχουμε ελπίδες να γλιτώσουμε από τον πολιτικό αταβισμό, να αποκρούσουμε την πιο αποκρουστική εκδοχή του ακροδεξιού εξτρεμισμού αλλά και τον μονόδρομο του νεοφιλελεύθερου ριζοσπαστισμού, που εκβιάζει την ανθρώπινη κρίση υπαγορεύοντας τη «μη σκέψη» ως τη μόνη σκέψη. Αυτή την προοπτική θέλει να υπηρετήσει το βιβλίο.

Οι σελίδες που ακολουθούν σημαδεύονται από μια κριτική αλλά και αυτοκριτική εμμονή στα ζητήματα των θεσμών, της δημοκρατίας, των εγγυήσεων, της ιδιότητας του πολίτη και των απειλών που η σημερινή συγκυρία επιφυλάσσει στον σκληρό πυρήνα αυτών που μας κάνουν πολιτική κοινότητα. Το βιβλίο απέχει πολύ από το να είναι μια συνολική πολιτική πλατφόρμα. Ούτε επιθυμεί ούτε μπορεί. Έχω άποψη μόνο για τα θέματά «μου»: εκείνα δηλαδή για τα οποία η μελέτη και η δημόσια δράση με έχουν οδηγήσει να μαθαίνω συνέχεια. Από τα θέματά «μου» αυτά, ωστόσο, έχει σφυρηλατηθεί μια συνολική οπτική για τα πράγματα. Κυρίως μέσω της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ), την προεδρία του συμβουλίου της οποίας είχα από το 2003 ως το 2011, παλαιότερα μέσω του Κέντρου Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων (ΚΕΜΟ), και πιο πρόσφατα μέσω της Πρωτοβουλίας για την Υπεράσπιση της Κοινωνίας

και της Δημοκρατίας. Δεν διανοούμαι λοιπόν να μιλήσω για περισσότερα, και για το λόγο αυτό το βιβλίο είναι χωρισμένο σε ενότητες που ανταποκρίνονται σε ευρύτερες θεματικές στις οποίες, τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, έχω αφιερώσει την ερευνητική-ακαδημαϊκή δουλειά, την πολιτική παρέμβαση και τη δημόσια παρουσία μου. Αυτή την οπτική, για την οποία έκανα λόγο προηγουμένως, προσπαθώ να ταξινομήσω υπό τον γενικό τίτλο της στρατηγικής της Αριστεράς των δικαιωμάτων, στο περιεχόμενο της οποίας θα αναφερθώ αμέσως παρακάτω, στην αρχή του Πρώτου Κεφαλαίου.

Οι σελίδες του βιβλίου γράφτηκαν μέσα στη δίνη της κρίσης, εντός δηλαδή των τελευταίων τριών ετών. Αν εξαιρέσουμε ένα κείμενο, όλα τα υπόλοιπα γράφτηκαν από τις αρχές του 2010 ως τις αρχές του 2013. Το ομώνυμο εισαγωγικό κεφάλαιο επιχειρεί να αρμολογήσει το σύνολο και συντάχθηκε σχεδόν εξολοκλήρου επιτούτου. Το ίδιο και το τελευταίο κείμενο του καταληκτικού κεφαλαίου στο οποίο δίδεται μια ειδικότερη έμφαση στο ζήτημα της στρατηγικής της Αριστεράς των δικαιωμάτων, χώρο άλλωστε ο οποίος συγκεντρώνει το πολιτικό μου ενδιαφέρον και από τον οποίο θεωρώ πως ορμώμαι.

Κάποια από τα κείμενα έχουν ήδη δημοσιευθεί και παρατίθενται εδώ σε επεξεργασμένη και εμπλουτισμένη μορφή. Η πρώτη δημοσίευση αναφέρεται με υποσημείωση στον οικείο τίτλο. Έγινε η απαραίτητη επεξεργασία επικαιροποίησης και ενοποίησης μερικών με συναφείς θεματικές, ενώ πολύ συχνά παραλείφθηκαν τμήματα που επικάλυπτονταν. Επίσης, αποφεύχθηκαν, στο μέτρο του δυνατού, αναφορές σε ζητήματα επικαιρότητας που εν τω μεταξύ ξεπεράστηκαν, ονόματα και κάποιες παραπομπές. Όλα αυτά, στην προσπάθεια να δημιουργηθεί ένα ενιαίο αφήγημα με τoμές και συνέχειες. Άλλα κείμενα παρουσιάζονται εξ ολοκλήρου εδώ για πρώτη φορά, ενταγμένα σε αυτό το ενιαίο αφήγημα.

Σχεδόν όλα τα κείμενα αποτέλεσαν τον κορμό ομιλιών σε διάφορες εκδηλώσεις που έχουν γίνει στα χρόνια της κρίσης. Κάποια, στη μορφή που κατατίθενται εδώ, είχαν το προνόμιο να ωφεληθούν και από τις κριτικές ή τα σχόλια που εισέπραξαν, είτε διά ζώσης είτε μετά την πρώτη δημοσίευσή τους. Ένα «παράπλευρο κέρδος» της κρίσης είναι ότι η Αθήνα, στα χρόνια αυτά, έχει γίνει ένα πραγματικό εργαστήριο νόησης και –καλώς νοούμενου– θεωρητικού ακτιβισμού, μέσα από διαρκείς δημόσιες συζητήσεις που διοργανώνονται από αναρίθμητους φορείς για πάσης φύσης θέματα. Αυτή είναι μια κρίσιμη παρακαταθήκη, που δεν πρέπει να εξατμιστεί. Στα δύσκολα χρόνια που ζούμε, και θα συνεχίσουμε να ζούμε, έχουμε ανάγκη και από υλικό για σκέψη.

Το μεγαλύτερο τμήμα των κειμένων έχει δημοσιευθεί στα «Ενθέματα» της κυριακάτικης *Αυγής*. Με το ένθετο αυτό, στην πορεία των τελευταίων χρόνων, απέκτησα μια σταθερή συνεργασία, χάρη στην οποία ξαναβρέθηκα με τον παλιό φίλο Στρατή Μπουρνάζο, με τον οποίο μοιραζόμαστε κοινές αγωνίες, ακόμη και στις πιο αδιόρατες αποχρώσεις τους. Θέλω να τον ευχαριστήσω, όπως και τη στενή συνεργάτιδά μου, Ελένη Τάκου, για τη συνδρομή τους στη φροντίδα αυτού του βιβλίου. Ευχαριστώ επίσης τον Γιάννη Ψυχοπαίδη που μου παραχώρησε το δικαίωμα να χρησιμοποιήσω τη σύνθεση που κοσμεί το εξώφυλλο.

Άλλα κείμενα του τόμου πρωτοδημοσιεύθηκαν σε εφημερίδες (όπως το *Βήμα της Κυριακής*, *Τα Νέα*, η *Ελευθεροτυπία* παλαιότερα και η *Εφημερίδα των Συντακτών* πιο πρόσφατα), το περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα* και τους διαδικτυακούς τόπους *tnxs* και *RedNotebook*. Όσον αφορά τους τελευταίους, ας σημειώσω ότι με τον Δημοσθένη Παπαδάτο-Αναγνωστόπουλο και τον Στέλιο Κούλογλου, μέσω γόνιμων συζητήσεων, έχει επίσης ζυμωθεί μια κοινότητα στοχασμών και συγκλίσεις στα σύνθετα και δύσκολα ζητούμενα των καιρών.

Στην πορεία αυτή, τα τρία τελευταία χρόνια, υπήρξαν κάποιοι φίλοι και συνάδελφοι στους οποίους χρωστώ πολλά, διότι σκεφτόμαστε μαζί, μέσα σε συμφωνίες και αποκλίσεις στις πραγματικές ή νοητές (διά των γραπτών) συνομιλίες μας. Ανάμεσά τους, ο Δημήτρης Δημούλης, ο Αντώνης Λιάκος, ο Γεράσιμος Μοσχονάς, ο Ηλίας Νικολακόπουλος, ο Κωστής Παπαϊωάννου, ο Στέφανος Πεσμαζόγλου, ο Γιώργος Σωτηρέλης, ο Ανδρέας Τάκης και ο Δημήτρης Ψαρράς. Οι διαφωνίες, ενίοτε εμφατικές με τους πολύ κοντινούς –όπως κατεξοχήν ο Νίκος Αλιβιζάτος– αποτέλεσαν κίνητρο ενίσχυσης του επιχειρήματος και, για το λόγο αυτό, νομίζω ότι ενίοτε αποδεικνύονται πιο κρίσιμες από τις συμφωνίες. Ελπίζω ειλικρινά ότι μπόρεσα να δώσω σε όλους αυτούς κάτι από όσα μου πρόσφεραν εκείνοι.

Οφείλω χάριτες στις εκδόσεις Αλεξάνδρεια που ανέλαβαν την έκδοση, και ειδικότερα στον Κώστα Λιβιεράτο. Στη Μαριλένα Κατσίμη δοκίμαζα και δοκιμάζω πάντα προκαταβολικά την ισχύ αυτών που θέλω να υποστηρίξω δημόσια. Με τη Μαριλένα κάνω το crash test – μορφής και περιεχομένου. Το ίδιο, σε χαμηλότερη ένταση βέβαια, ισχύει για τους φίλους και στενούς συνεργάτες – σε διαφορετικά πεδία έκαστος–, Μπάμπη Ανανιάδη, Γιάννη Καλομενίδη, Βασίλη Μπαλάσκα, Λάμπρο Μπαλτσιώτη, Κλειώ Παπαπαντολέων και Κωνσταντίνο Τσιτσελίκη. Τέλος, είναι βέβαιο ότι πολλά από όσα εμφανίζονται εδώ τα οφείλω και στους γονείς μου, Γιώργο και Ντινιώ. Όχι επειδή κατ' ανάγκη συμφωνούμε, αλλά για πολλούς άλλους λόγους.

Θέλω να κάνω μια ειδική καταληκτική μνεία στους φοιτητές και τις φοιτήτριές μου, από το 2000 που διδάσκω στο ελληνικό πανεπιστήμιο. Και κυρίως στους πιο πρόσφατους, οι οποίοι τη στιγμή που είναι –ας πούμε– έτοιμοι να κάνουν το άλμα προς την αγορά εργασίας· αυτό το άλμα, στην Ελλάδα της κρίσης, πραγματοποιείται στο απόλυτο κενό. Αυτό που βλέπω τα δύο τελευ-

ταία χρόνια, κατεξοχήν στο Πάντειο όπου είναι η βάση μου, αλλά και σε όλα τα άλλα ελληνικά ιδρύματα που έχω διδάξει ως επισκέπτης, είναι μια αισθητή μεταστροφή. Από την αδιαφορία σε ένα κίνητρο μάθησης. Από τη γενικευμένη αφέλεια –να μην πω σαχλαμάρα– στην επίγνωση. Από την αστοιχειώτη ευδαιμονία στην στοιχειώδη περισυλλογή. Από την αμεριμνησία στην ωριμότητα. Πλέον, τα παιδιά έρχονται συχνότερα στο πανεπιστήμιο και ακούνε. Σκέφτονται. Διαφωνούνε. Το παλεύουν περισσότερο. Σε κοιτούν στα μάτια και αναγνωρίζουν την προσπάθεια περισσότερο από παλαιότερα. Πλέον δεν μπορούν να ζουν στις αυταπάτες του παρελθόντος, όσο και να θέλουν. Το ξέρουν ή το μαθαίνουν επώδυνα. Αυτό δεν είναι μόνο δική μου αίσθηση· το έχω διασταυρώσει και με άλλους συναδέλφους. Πολλές ερωτήσεις και παρεμβάσεις που έχω δεχθεί στα μαθήματα από φοιτητές και φοιτήτριες έχουν αποτελέσει κατεξοχήν τροφή στοχασμού, κρίσης και κίνητρο αλληλεγγύης. Όπως διάβασα σε ένα εκπληκτικό κειμενάκι ενός γερμανού ρομαντικού στα τέλη του 18ου αιώνα:

Για εκείνον που ομιλεί, υπάρχει παράξενη πηγή ενθουσιασμού σ' ένα ανθρώπινο πρόσωπο που βρίσκεται απέναντί του· και ένα βλέμμα του μας δηλώνει πως μια μισοδιατυπωμένη σκέψη έγινε ωδή που μας προσφέρει συχνά την έκφανση για όλο το υπόλοιπο μισό της.¹

Οι φοιτητές δεν γνωρίζουν πόσο μπορούν να επηρεάσουν τους δασκάλους τους· ορισμένες, μάλλον σπάνιες, φορές ίσως το μαθαίνουν αναδρομικά. Κάποιοι δάσκαλοι όμως ξέρουν πόσα μπο-

---

1. Χάινριχ φον Κλάιστ, «Πώς κατασκευάζονται σταδιακά οι σκέψεις κατά την ομιλία», μτφρ. Θ. Παρασκευόπουλος, στο *Είκοσι χρόνια*, Νήσος, Αθήνα 2012, σ. 23.

ρούν να μάθουν από τους μαθητές τους. Μέσα στην κρίση, λοιπόν, νομίζω ότι αυτά που μαθαίνουμε από τους νεότερους, τους πιο αδύναμους κρίκους, είναι περισσότερα. Και θέλω να καταθέσω αυτό το βίωμα, γιατί έχει να κάνει με το περιεχόμενο όσων ακολουθούν, αλλά κυρίως με τον τρόπο που προσπαθώ να αποδοθεί αυτό το περιεχόμενο.

Στους εν λόγω φοιτητές και φοιτήτριες, σκεπτόμενα πρόσωπα, αφιερώνω το βιβλίο αυτό. Διότι τα πιο ανθρώπινα, ουσιώδη και ανιδιοτελή πράγματα για τη δουλειά μου τα έχω ακούσει από αυτά τα παιδιά. Εκείνα είναι εξάλλου που, κατεξοχήν σήμερα, καλούνται να πλοηγήσουν (σ)το ρίσκο.